

Eesti ajaloo marginaalidest

Mart Kuldkepp

Oma 1991. aastal ilmunud Aleksander Keskülast rääkivas artiklis kirjutab Olavi Arens, et „Eesti ajaloos on olemas väike Kesküla-probleem“,¹ pidades silmas seda, et Kesküla omapärase isiku ja tegevuse kaudu annab valgustada tema eluajal ja osalusel aset leidnud pöördelisi ajaloolisi sündmusi – olgu selleks 1905. aasta revolutsioon või Eesti iseseisvumisprotsess – mõnevõrra teistsuguse ja harjumuspärase nurga alt.

Kesküla üksikjuhtumilt saab sama mõttekäiku laiendada ka teistele Eesti rahvusliku ajalookäsitluse seisukohalt marginaalsetele (või marginaliseeritud) isikutele ja gruppidele, kelle omaaegseid taotlusi ja tegevust ei anna lahterdada harjumuspärase kategooriate järgi. Nagu olen mujalgi osutanud,² võiks praeguse Eesti ajalookirjutuse üks ülesandeid olla just seniste ajaloolaste käibetõdede kriitiline ülevaatamine – seejuures mitte tingimata nende ümber lükkamiseks, vaid selleks, et üles leida ja kindlaks teha ka teisi, alternatiivseid arenguteid, mõttemustreid ja isiksusi lisaks nendele, kes kooliajaloo on tooniandvaks osutunud.

Ühest küljest aitab sellevõrra nüansseeritum tervikpilt meil paremini mõista konteksti, milles omaaegseid otsuseid tehti ja milliste faktoritega arvestati. Teisalt lubab seesugune kontrafaktuaalsuse piiril balansseeriv lähenemine juhtida tähelepanu ajaloolise mälu ja ajaloo enda paratamatule juhuslikkusele ja sattumuslikkusele. Lisaks Eesti rahvusliku ajalookäsitluse harjumuspärase narratiivide faktitäpsustamisele tuleb kaardistada ka ummikteid ja valearvestusi, nappe õnnestumisi ja juhuslikke nurjaminekuid, luhta läinud pingutusi ja ootamatuid edulugusid. On arvata, et nõnda välja joonistuv rägastik sarnaneb kunagi elanud inimeste tegelikule ajaloolisele kogemusele palju enam, kui mõni puhtalt n-ö võitjate positsioonilt kirjutatud teleoloogiline uurimus, olgu nendeks võitjateks või eestlased ise.

Eesti 20. sajandi ajalugu pakub taoliseks uurimisprogrammiks suurel hulgal tänuväärset materjali. Esiteks tuli selles mitmesuguseid pöördeid, vapustusi ja segaseid aegu ette lausa endeemiliselt palju, mistõttu iga mõne aja tagant tõusis päevakorda uusi – ja tihti varasematest radikaalselt erinevaid – tulevikutsenaariumeid ja -perspektiive. Igal sellisel risteel tekkis n-ö võitjate põlvkond; ühtlasi aga ka kaotajate oma, kes praeguseks on tihti unustusehõlma vajunud. Teiseks on kõigile neile vapustustele vaatamata säilinud 20. sajandi Eesti ajaloo kohta väga palju allikaid nii Eestis, kui mujal, mis võimaldab toleaegeid valikuid ja tegutsemisalternatiive tulemuslikult uurida. Walter Benjamini esseistlik kujund „ajaloo inglist,“ kes selg ees tuleviku poole lendab, pilk minevikus lahti rulluvale katastroofile suunatud,³ võiks Eesti ajaloo uurimise seisukohalt olla mingis mõttes programmilise tähendusega. Kui Benjamini inglit tõukab progressitorm tiibu pidi järelejätmatult tuleviku poole ning tal ei jää üle muud, kui tunda kahetsust kõigi maha jäävate surnute ja hävingu pärast, siis ajaloolasel on omi vahendeid kasutades võimalik mõni taoline surnu siiski elule äratada.

---

¹ Arens, Olavi 1991. Aleksander Kesküla. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, kd 40 (1), lk 28.

² Esse, Liisi; Kasekamp, Andres; Kivimäe, Jüri; Kuldkepp, Mart; Kõll, Anu Mai; Nurmis, Kristo; Toomaspoeg, Kristjan (2020). Foorum: Milline on Eesti ajalooteaduse tulevik? Acta Historica Tallinnensia, 26 (1), 198-199.

³ Walter Benjamin, Illuminations. Essays and Reflections. Edited by Hannah Arendt, translated by Harry Zohn. New York: Schocken Books, 1968, 257-258.

Üks pettumus teise järel

See osa Eesti ajaloost, mida ma kõige paremini tunnen – 20. sajandi alguskümnenditel toimunu – pakub ülaltoodud seisukohtade illustreerimiseks suure hulga rohkem või vähem dramaatilisi näiteid.

Sündmuste seas, mille roll Eesti ajaloos võiks olla palju paremini läbi uuritud, on silmapaistval kohal 1905. aasta revolutsioon oma ees- ja järellooga. Veelgi raskem on Eesti uuema ajaloo kujunemise seisukohalt üle hinnata aga Esimese maailmasõja tähendust. Hilisema Eesti ajalookirjutuse ja - poliitika seisukohalt polnud see sõda eestlaste jaoks „oma“, mistõttu põhjalikumalt on seda uuritud alles viimastel aastatel. Oma kaasaegsete jaoks oli ilmasõda aga kahtlemata pöördeline sündmus. Ka eestlased läksid suures osas kaasa 1914. aasta suure patriotismilainega, kannustatuna võimalusest sakslastele kui ajaloolisele vaenlasele kätte maksta. Samuti andis maailmasõda eestlastele korraliku sõdimiskogemuse, ilma milleta poleks Vabadussõjast arvatavasti võitjatena välja tulnud. Ja lõpuks tagas sõja omapärane, praktiliselt kõigi jaoks ootamatu lõpplahendus – lüüa said eri pooltel võidelnud Venemaa ja Saksamaa mõlemad – selle, et eestlaste iseseisvuspüüded, mida veidi varem veel õieti olemaski ei olnud, said kujuneda nii elujõuliseks, et õnnestus rajada ja kindlustada iseseisev Eesti riik, mis riigiõigusliku järjepidevuse kaudu eksisteerib tänapäevalgi.

Nendes tagantjärelegi segastes sündmustes orienteerumine oli omaaegsete inimeste jaoks muidugi veel palju keerulisem, kuna tulevikku ette näha oli väga raske. Seetõttu tuli aastatel 1914-21 eestlastel üle elada terve rida kollektiivseid pettumusi. Sõja alguses plahvatuslikult kasvanud tsaarimeelsust asendas kiiresti sõjaväsimus ning tõenäoliselt ka Saksa vaenlasekuvandi pehmenemine, nagu Liisi Esse on sõdurite egodokumentidele tuginevalt näidanud.⁴ 1917. aasta veebruarirevolutsioon ja tsaari troonist loobumine ning seeläbi avanenud Venemaa demokratiseerimis- ja föderaliseerimisperspektiiv, võeti eestlaste poolt vastu suure vaimustusega, mille muljetavaldavaks tulemuseks oli Venemaa ajutiselt valitsuselt välja võideldud Eestimaa kubermangu ühendamise ja autonoomia. Ent veebruarirevolutsiooniski tuli juba lähikuudel pettuda, kuna Venemaa ajutine valitsus ja demoraliseeruv Vene sõjavägi ei suutnud maad vaenlase eest kaitsta ning Saksa laevastik hõivas Eesti saared. Sügisel tekitas enamlik võimuvõtmine tõelise kaose ka maismaal, nii et kuigi alanud Saksa pealetungi kardeti, leidis neidki,⁵ kes ootasid sakslasi kui vabastajaid enamliku terrori alt ning lootsid, et eesti rahvas saab Saksa keisririigis paremad elulootused, kui edaspidi Venemaa koosseisu jäädes. Ja jällegi tuli pettuda, sest Saksa okupatsiooni röövellikkus ja okupatsioonivõimude järsk keeldumine igasugusest eestlaste rahvuslike huvidega arvestamisest tegid peatselt selgeks, et midagi healt neilt oodata ei ole.

Saksamaa lüüasaamist ja Saksa okupatsiooni lõppu 1918. aasta sügisel eestlaste poolt loomulikult tervitati: Eesti Ajutine Valitsus sai nüüd põranda alt välja tulla ja riiki tegelikult valitsema asuda. Ent ühtlasi tähendas Saksa vägede lahkumine ja Vabadussõja algus noorele Eesti riigile üliirasket sõjalis-majanduslik-poliitilist väljakutset. Allikad kõnelevad selget keelt, et tollel hetkel eelistati Rootsi interventsiooni, Briti okupatsiooni, Soome-Eesti kaksikriiki või üleüldse praktiliselt ükskõik mida muud sellele, et Punaarmee ükspäini rinda pista. Isegi maalt lahkuvad Saksa sõjaväed olid meeletu olukorras pigem armsaks muutunud.

---

⁴ Esse, Liisi (2019). Estonian soldiers and the others in World War One: imagining and encountering friends and foes. *First World War Studies*, 9 (2), 151–166.

⁵ Kuldkepp, Mart (2016). Rahvusliku enesemääramise kaudu Saksamaa külge: eestlased anneksionistliku Saksa poliitika sihtmärgina 1918. aasta okupatsiooni eel. Tõnu Tannberg (Toim.). *Esimene maailmasõda ja Eesti II. Eesti Ajalooarhiiv*. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised; 24 (31)), 370-371.

Ent jällegi tuli pettuda; seekord Entente'i lääneliitlastes ja neutraalsetes Skandinaavia riikides, mis soovisid tekkivat Eesti riiki abistada ainult niivõrd, kui see oli neile endale hädapärast vajalik selleks, et enamlased Läänemere kallastelt eemal hoida. Isegi Tartu rahulepingu sõlmimise järel, kui ometi võinuks väita, et olukord on lõpuks stabiliseerunud, ei rutanud Euroopa suurriigid Balti riike ametlikult tunnustama, rääkimata sellest, et neid kutsuda Rahvasteliidu liikmeks astuma. Selle asemel hellitati Pariisis ja Londonis jätkuvalt lootusi, et enamlaste võim kaua ei kesta ning uuesti õnnestub jalule aidata monarhistlik või demokraatlik Venemaa oma endistes piirides, Soome ja Poola välja arvatud. Igas muus osas peeti ühtse ja jagamatu Venemaa tükeldamist läänes suureks kuriteoks, mille kaasosalisteks hakata ei soovitud. Alles valge kindrali Pjotr Wrangeli lüüasaamine ning Vene-Poola sõja tulemusteta lõpp 1920. aasta lõpus põhjustas 1921. aasta alguses Entente'i poliitika muutumise, mille tulemusena Eestit ja Lätit tunnustati lõpuks ometi *de jure* kui iseseisvaid riike. Ameerika Ühendriigid venitasid tunnustusega aga lausa 1922. aasta juuli lõpuni ning see anti lõpuks ainult selgitava lisaklausliga, et Balti riikide tunnustamine ei tähenda veel USA senisest Venemaa-poliitikast loobumist.

Kes on õige ajalooline eestlane?

Kõigi ülal toodud sündmuste keerises leidis neid, kes tagantjärele hinnates panustasid mingil hetkel valele kaardile. Üks näide on Vene veebruarirevolutsiooni järel Petrogradis eestlaste suurdemonstratsiooni organiseerinud ning selles isiklikult sinimustvalget lippu kandud, veidi hiljem aga esimese Ajutise Maanõukogu esimehe kohuseid täitnud gümnaasiumiõpetaja Artur Vallner, kes leidis end 1918. aasta hilissügisel Eestimaa Tööraha Kommuuna kultuuri ja hariduse rahvakomissari ametist, taganes koos seltsimeestega Venemaale ning hukati 1937. aastal stalinlike repressioonide käigus. Kuid näiteks võib tuua ka Eesti esimese välissaadiku Jaan Tõnissoni, kes 1918. aasta alguskuudel ei suutnud Saksa kapitulatsiooni ette näha ning asus Stockholmis välisriikide diplomaatidega läbi rääkides seisukohale, et Saksamaa ilmselt võidab sõja idarindel ja seetõttu tuleb eestlastel nendega mingisugusele kokkuleppele jõuda. Sellist justkui äraandlikku seisukohta heideti Tõnissonile ette veel 1930. aastal. Kuid samal ajal esitasid ka kodumaale jäänud Eesti poliitiliste erakondade juhid Saksa okupatsioonivõimudele palveid, et Ajutise Valitsuse diplomaatiliste esindajatele antaks luba sõita Berliini Saksa valitsusega läbirääkimisi pidama ning Eesti Vabariigi tunnustamist nõutama.

Oma kunagistele valearvestustele vaatamata on Vallner Eesti ajaloos muidugi tuntud isik, Tõnissonist rääkimata. Õiged marginaalid võib leida mujalt, ajaloo perifeerseimatest nurgatagustest. Sinna kuulub näiteks maailmasõja ajal Rootsisis käinud Tallinna raamatukaupmees Jakob Ploompuu, kes hoiatas sealset kindralstaapi, et juhul kui Rootsi peaks sõtta sekkuma ja vanad Läänemereprovintsid tagasi vallutama, ei oleks soodne jätta muljet, nagu tegutsetaks Saksamaa ülesandel. Samasse kategooriasse võib liigitada 1918. aasta veebruari alguses Tartu maaliitlaste õnnistusel ja baltisakslaste mahitusel Berliinis Saksa vägesid maale kutsumas käinud nn. Liivimaa väikemaaomanike delegatsiooni (koosseisus Voldemar Link, Peet Kapsta ja Hendrik Gross), kes pani Saksa ametivõimudele ette terve rea (muidugi tähelepanuta jäetud) tingimusi, mille täitmisel oluks nende meelest võimalik eestlased Saksamaa poolele võita. Vabadussõja ajast võib mainida USAs omapäist poliitikat ajanud Ameerika väliseestlasi eesotsas Ivan Narodny ehk Jaan Sibulaga, kes soovis näha Eestit ühe osariigina tulevastest Venemaa Ühendriikidest ning leidis USA valitsuse ministrite poolt heasoovlikku ära kuulamist.

Kõiki neid isikuid ühendab see, et nad pidasid ennast Eesti rahvuslasteks ja patriootideks. Samuti ühendab neid see, et neid on – nii omal ajal, kui tagantjärele – peetud reeturiteks, aferistideks või lihtsalt naiivseteks ja rumalateks inimesteks, kelle täiesti unustamine, osaline unustamine või vähemalt nende elus mingisugusest episoodist mööda vaatamine oleks seetõttu justkui õigustatud. Ajalooteadmiste jaoks on selline amneesia aga vaesestavalt: seda isegi mitte sellepärast, et oleks tingimata vaja tegeleda mingi Ploompuu või Narodny personaalküsimusega, vaid seetõttu, et nii jäävad tähelepanu alt kõrvale ka nende tegevuses avaldunud huvid, ootused, hirmud või kahtlused, mis omal ajal ei pruukinud nii vähelevinud ollagi.

Marginaalid ja moralism

Lõpuks – ja mis võib-olla kõige olulisem – aitab Eesti ajaloo teistsuguste ja harjumuspärase vaatenurkade otsimine meil vältida liigset hinnangulisust, mis meie paremate teadmiste varal on vastasel juhul kerge tekkida. Heade kavatsustega sillutatud võib olla ka pörgutee, kuid see ei muuda häid kavatsusi iseenesest veel olematuks. Paljud tsaaririigi eest hurraahüetega sõtta läinud mehed ei tajunud vähemalt esialgselt mingit konflikti oma rahvusliku identiteedi ja Vene patriotismi vahel. Kahtlemata olid ka Eesti Tööraha Kommuuna liikmed enda meelest tõsisemad rahvuslased, kui kodanlased ja härrassotsid, kes, silinder peas, teenisid rahvusvahelise imperialismi huve (kuni selleni välja, et palusid Briti koloniaalimpeeriumi appi kaitseks omaenda tööliklassi eest). Ka okupatsioonivõimude teenistusse astunud inimesed, isegi kui nad süsteemi otseselt „seestpoolt õõnestada“ ei katsunud, nägid end tihtipeale pragmaatiliselt või realistlikult kaalutlevate mõistuseinimestena, kellel kanda oluline vahendajaroll rahvuslike huvide kaitsel.

Kõigi nende ajaloolised kogemused väärivad ühel või teisel moel väärtustamist, kuna lugu, millesse need asetuvad ja kuuluvad, on lõpeks ikka seesama Eesti rahvusliku ajalookäsitluse selgroog ja põhinarratiiv: lugu eestlaste kujunemisest moodsas mõttes rahvuseks, nende teekonnast iseseisvuseni, seejärel iseseisvuse kaotuseni ja lõpuks taas leidmisele. Selle loo eri osade ja nende omavaheliste seoste paremaks mõistmiseks on kasulik neid vaadelda võimalikult mitmekesisest vaatenurkadest, mis kõik võivad meile potentsiaalselt öelda midagi teistsugust ja harjumuspärast. Arensit parafraseerides: Eesti ajaloos on tuhat väikest n-ö Kesküla-probleemi ja Kesküla-probleem on ainult üks teiste seas.